

הסוגיא השביעית – ובסכנה מכסן והולך (צז ע"א⁴⁵-צז ע"ב¹³)

פיס' ובסכנה מכסן והולך לו;

(א)

- [1] והתניא: בסכנה מוליכן פחות פחות מארבע אמות!
 [2] אמ' רבא: לא קשיא – כאן בסכנת גוים, כאן בסכנת לסטים.

(ב)

- [1] אמ' ליה אבוי: במאי אוקימנא למתניתין, בסכנת לסטים?
 אימא סיפא, ר' שמעון אומ': נותנו לחברו וחברו לחברו, וכל שכן דאושא מילתא!

5

- [2] חסורי מיחסרא והכי קתני:
 במה דברים אמורים: בסכנת גוים, אבל בסכנת לסטים – מוליכן פחות מארבע אמות.
 ר' שמעון אומ': נותנו לחברו וחברו לחברו עד שמגיע לחצר החיצונה.

(ג)

- [1] במאי קמיפלגי?
 [2] מר סבר: פחות פחות מארבע אמות עדיף,
 דאי אמרת: נותנן לחברו וחברו לחברו, אושא לה מלתא דשבת.

10

ומר סבר: נותנן לחברו וחברו לחברו עדיף,
 דאי אמרת: מוליכן פחות פחות מארבע אמות, זימנין דלאו אדעתיה,
 וגזרינן גזירה פחות מארבע אמות אטו ארבע אמות.

חילופי הנוסחאות

[2] בסכנה בכ"י מינכן ובפירוש רבינו חננאל בן שמואל (צה ע"ב ד"ה ובסכנה מכסן והולך לו, עמ' תקסט), המילה 'בסכנה' אינה מופיעה. ועיינו להלן בגוף הפירוש. [3] רבא כך מופיע באור זרוע (סימן קצח, עמ' תרטט). בדפוס וילנא ישנו שיבוש ברור: "אמר רב"; בכ"י מינכן חסר שם הדובר (וגם פועל האמירה); בכ"י וטיקן, בדפוס פאס, בדפוס ונציה רפ"ח ובהגהות מיימוניות (פרק יט מהלכות שבת אות ל): "אמ' רבה", ואכן נראה שיש לגרוס כך לפי כללי הראשונים הנקוטים בידינו (לדוגמה, תשובות הר"ד, סימן צג: "דנקטינן כל היכא דמקדים רבה לאביי הוא רבה דהוה רביה דאביי..."). ועיינו פרידמן, רבה ורבא, עמ' קנ. ואילו בעל דקדוקי סופרים (קפח ע"ב, אות ר) שיער, בעקבות נוסח כ"י מינכן: "יכול להיות שלא נשמט כאן שם האמורא בטעות וסתמא דגמ' אמרה לה". [4] לסטים כך מופיע בענף או, אבל בענף מד ובגיליון כ"י וטיקן: "גוים", וראו להלן בגוף הפירוש. [7] אמות החל בדפוס ראשון קבעו המדפיסים נקודתיים קודם שמו של ר' שמעון, כאילו הציטוט מהמשנה "רבי שמעון אומר נותנן לחבירו וכו'" שייך לפיסקא (ג[1]). אבל נראה יותר שציטוט זה הוא חלק אינטגרלי מפיסקא (ב[2]), המשלים את ה'חסורי מחסרא'. [14] גזרנין אחרי המילה 'גזרנין' מופיע: "עדיפא דאי האיך"; בעל דקדוקי סופרים (קפט ע"א, אות ב) כתב על לשון זה שבכ"י אוקספורד: "ולשון משובש הוא", והציע למהוק מילים אלו, וכך נקבע במהדורה זו.

מסורת התלמוד

[2] מוליכן פחות פחות מארבע אמות שבת קנג ע"ב.

רש"י

מוליכן כולם פחות פחות מארבע אמות קודם שהגיע לארבע אמות עומד לפוש, וחוזר והולך פחות פחות מארבע אמות, וכן תמיד, דהשתא כל זמנא הויא עקירה והנחה, ואין כאן עקירת ארבע אמות יחד. בסכנת גוים דמבזו להו לתפילין — מוליכן. בסכנת לסטים ישראל, דקטיל ליה משום ממונן, ולתפילין לא מבזו להו — מכסן והולך לו. הכי גרסינן: במאי אוקימתא למתניתין בסכנת לסטים אימא סיפא וכו' כיון דלסטים לא מבזו להו, אמאי קא מולול ר' שמעון באיסורא דשבתא כולי האי, כל שכן דהא דר' שמעון גריעא מדתנא קמא ואיכא זילול שבת טפי, דאושא מילתא דיזו הנך גברי דמקילין כולי האי בשבתא ומשווי דתנא קמא עדיף. לשון אחר ועיקר, ולא לשבש הספרים: מתניתין בסכנת גוים שגזרו גזירה שלא יניחו תפילין. והאי ובסכנה מכסן והולך לו — אכולה מתניתין קאי, והכי קאמר: ובסכנה, שאם ימצאו בידו או ישמע למלכות יהרג בין מעט בין צבתים — מכסן בטליתו שלא יוטלו כל כך בבזיון, ומניחן שם והולך לו. ולא יזיזן משם שמא ירגישו בו ויתחייב למלכות. ובריייתא בלסטים גוים, ואסיפא קאי, דקתני: מחשיך עליהן ומביאן, ובסכנת לסטים, שידעו שהוא יבוא להחשיך שם, מוליכן פחות פחות מארבע אמות וכו', ולא יניחם שם, שלא יולולו הלסטים בהם וינהגו בהם בזיון. ובמאי אוקימתא למתניתין בסכנת גוים שלא יתחייב למלכות — אימא סיפא וכו', כל שכן דאושא מלתא ונשמע למלכות יותר משאם היה מכניסין זוג זוג או מחשיך עליהם לכולם. וזה עיקר, מדגרסינן ברישא "כל שכן דאושא מילתא" ולא גרסינן "מלתא דאושא בשבת" כדגרסינן בסיפא, מכלל דהאי "אושא מילתא" לאו אזולולא דשבת קפיד אלא אסכנת נפשות קפיד. אף על גב דקשיא ליה שמטלטלין אותו מיד ליד. הא עדיפא בשבת, ולא יטלטלנו הוא לבדו פחות פחות מארבע אמות.

פירוש הסוגיא

תקציר

בימי אדריינוס גזרה המלכות גזרות שונות כנגד דת ישראל ובכללן גזרה על התפילין. מפני סכנה זו, התירה משנתנו למוצא התפילין לכסותן וללכת. בסוגייתנו השוו פסק זה לברייתא שקבעה: "מוליכן פחות מארבע אמות" (א) [1], ואף הביאו את הסברו של רבה (כך נראה שצריך להיות) המיישב בין שני המקורות: "כאן בסכנת גוים, כאן בסכנת לטטים" (א) [2]. בסופה של הסוגיה (ג) [5] השוו בין שני הפתרונות ההלכתיים: 'מוליכן פחות פחות מארבע אמות', שנזכר בברייתא, ו'נותנן לחברו וחברו לחברו' שנזכר במשנתנו.

מבוא

שנינו במשנה: "ובסכנה מכסן והולך לו". מסתבר שמדובר בסכנת מלכות אדריינוס שגזרה במאה השנייה לספירה גזרות כנגד דת ישראל, ובכללן גזרה על התפילין.¹ מכיוון שסכנה היא למוצא התפילין להניחן ולהכניסן זוג זוג, התירו לו לכסותן וללכת.²

[א] (א) והתניא ובסכנה מוליכן פחות פחות מארבע אמות

לפי רוב עדי הנוסח של סוגייתנו, נוסח הברייתא שאותה השווה בעל הגמרא למשנתנו הוא: "בסכנה מוליכן פחות פחות מארבע אמות". ואולם בכ"י מינכן ובפירוש רבינו חננאל בן שמואל³ לא מופיעה המילה 'בסכנה', ולפי זה, הברייתא אינה עוסקת בהכרח במקרה סכנה. מכיוון שאין דרך הגרסנים למחוק ולחסר,⁴ מסתבר שדווקא כ"י מינכן משמר גירסא מקורית, ושהמילה 'ובסכנה' נוספה ביתר עדי הנוסח על פי התשובה: "כאן בסכנת גוים, כאן בסכנת לטטים", ועל פי חלקה השני של הסוגיא. דא עקא, ברייתא מעין זו לא מצאנו במקורות המקבילים בתוספתא או בירושלמי.⁵ אולם ייתכן שבעלי הגמרא רצו להשוות את דין 'מכסן והולך לו' שבמשנתנו לפתרונות אחרים בהלכה ולא דווקא לאלו שהתייחסו לשעת הסכנה. ואכן מצאנו הלכה הדומה לברייתא שהובאה בסוגייתנו בשבת קנג ע"ב. משנת שבת כד א מציעה אפשרויות שונות להצלת כיס בשבת, והגמרא מעלה פתרון נוסף: "אמר רבי יצחק: עוד אחרת

1 ראו ויקרא רבה לב א (עמ' תשלה) ובמקבילות: "מה לך לוקה בפרגל? ... על שהנחת תפילין". אמנם, הקטע המודגש חסר בכ"י פאריס, וכמוהו גם – כפי שהעיר מרגליות (שם, הערה 7) – בכל (!) מקבילותיו של מדרש זה; לכל הנושא ראו ליברמן, רדיפת דת ישראל, עמ' רטו; מנטל, המניעים למרד, עמ' 56; הר, גזירות השמד, עמ' 79–80. לאחרונה ביקשו לערער על מסורות אלו, וראו תגובתו השקולה של קלמין, מסורות השמד (והספרות הרבה שצוינה שם).

2 בהלכה המקבילה בתוספתא (ח טז [עמ' 137]) איתא: "המוצא ספר בשדה יושב ומשמרו ומחשיך עליו ונוטלו ובא לו, ובסכנה מניחו והולך לו". ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 464) כתב: "זהוה בתוספתא כאן לא נזכר שבסכנה מכסן, אבל הדין דין אמת, ובודאי אם נודמן לו שם קש, או תבן, מכסן, והתוספתא סמכה על משנתנו". ברם ייתכן שבתוספתא נשתמרה ההלכה המקורית, שקבעה: "מניחו והולך לו", ועורך המשנה הוסיף את עניין הכיסוי. השוו למה שכתבנו לעיל בפירוש סוגיא א, זוג זוג ושניים שניים, צה ע"ב-צז ע"א, עמ' 10, הערה 7.

3 זו לשונו של ר' חננאל בן שמואל (צה ע"ב ד"ה ובסכנה מכסן והולך לו, עמ' תקסט): "מקשינן בגמ' ואמרי' והא תניא מוליכן פחות פחות מד' אמות...". קשה אפוא לטעון שהמילה 'בסכנה' היתה לפני ר' חננאל הדיין ושאינן כאן אלא תיחום אחר של דברי התלמוד.

4 כעין *lectio brevior lectio potior*, ואף על פי שקשה להשתמש בכלל זה כשמדובר במילה בודדת, ובמיוחד בכ"י מינכן, שנוטה לחסר ולקצר. ראו גם: פרידמן, על דרך, עמ' 307; הנ"ל, השוכר – הפירושים, עמ' 43; הנ"ל, השוכר – הנוסח, עמ' 231.

5 על כך כבר עמד אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 629): "הברייתא שבבבלי אין הירושלמי יודע על".

היתה ולא רצו חכמים לגלותה! מאי עוד אחרת היתה? מוליכו פחות פחות מד' אמות".⁶ ייתכן אפוא שזו הברייתא המובאת בסוגייתנו.

(א) [2] אמ' רבא לא קשיא כאן בסכנת גוים כאן בסכנת לסטים

עדי הנוסח חלוקים בנוגע לנוסח שאלת אביי בפיסקא (ב)[1] וממילא לגבי מובנו של תירוץ רבה⁷ בפיסקא (א)[2].⁸ לפי ענף מד' (וגיליון כ"י וטיקן בשם נ"א). אביי הקשה על רבה: "במאי אוקימתא למתניתין? בסכנת גוים?". כלומר, על הסתירה שבין הברייתא למשנה השיב רבה שהסכנה שנזכרה במשנתנו היא סכנת הגוים = סכנת המלכות, ולכן אמרו "מכסן והולך לו", ואילו הברייתא שקבעה "מוליכן פחות פחות מארבע אמות" התייחסה לסכנת לסטים. לפי גירסא זו, אביי הקשה על רבה כיצד ניתן לפרש שמשנתנו עוסקת בסכנת גוים בזמן שר' שמעון הציע להציל את התפילין באמצעות העברתן מחבר לחבר? הרי פתרון זה שהציע ר' שמעון ודאי יגרום ל'אוושא' שתעורר את הגוים! לעומת זאת, לפי ענף או, רבה העמיד את משנתנו בסכנת לסטים, ועל כך הקשה אביי: "במאי אוקימנא למתניתין, בסכנת לסטים?" אם כך, מדוע התיר ר' שמעון יותר מתנא קמא, שפסק "מכסן והולך"? הלא היתר זה יגרום 'אוושא מילתא', כלומר זילות גדולה לשבת.⁹

נוסח ענף או קשה משני טעמים: ראשית, בשל העובדה שהפירוש הפשוט לדברי רבה: "כאן בסכנת גוים, כאן בסכנת לסטים", הוא שמשנתנו עוסקת בסכנת גוים. אין ספק בכך שלולי חלקיה הנוספים של הסוגיא לא היה עולה על הדעת לפרש את דברי רבה באופן אחר! שנית, כדי להעמיד את גירסת ענף או יש להמציא פירוש מפולפל לקושיית אביי, שוודאי אינו אלגנטי ופשוט כפירוש הקושיא על פי הענף השני. קשיים אלו הם רמז ברור, מעין *lectio difficilima*¹⁰ לכך שגירסת ענף או היא המקורית. מסתבר שיוצרי ענף מד' ביקשו להתמודד עם קשיים אלו באמצעות תיקון קל בנוסח קושיית אביי. ברם תיקון קל זה לא היה חף מבעיות. לפי הנוסח התנייני שהציעו בענף מד', פירושו של הביטוי 'אוושא מילתא' = רעש, המולה וכדומה. אולם בפיסקא (ג)[1] של הסוגיא מתברר שמשמעו של הביטוי שונה לחלוטין = 'אושא לה מלתא דשבת'! סימן למקוריות ענף או הוא שלפי פירושו לקושיית אביי מתאים המונח 'אוושא מילתא' למשמעו שבפיסקא (ג)[1].¹¹

(ב)

בחלק (ב) מובאת קושייתו של אביי על הסברו של רבה ולצדה תירוץ בסגנון 'חסורי מיחסרא'. חלק זה הוא קטע מעבר בין ההסבר הניתן בחלק (א) לזה הניתן בחלק (ג).

6 נראה אפוא לקבל את דעתו של אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 629): "על פי תקנה זו שנתה איפוא כאן ברייתא בבליית". אלא שבמבואות לספרות התנאים, עמ' 319, כתב אפשטיין דברים אחרים: "וכפשוטה, 'נותנן לחבירו וכו'" – זהו פחות פחות מד"א, וברייתא ר"ש היא". ולפי זה אין מדובר בברייתא דר' יצחק אלא בפרפרזה לדברי ר' שמעון במשנתנו! אבל ברור שחריף הדמיון ההלכתי בין 'פחות פחות מד"א' ל'נותנן לחבירו' לא ניתן לדבר על זהות המקורות. כידוע, יש להיזהר ברשימותו האישיות של אפשטיין אשר פורסמו לאחר מותו במבואות לספרות התנאים (ראו ליברמן, זוטא, עמ' 135-136). ואולם גולדברג (עמ' 272, הערה 4) עשה שלום בין שתי תפיסותיו השונות של אפשטיין: "לכן נראה שבמקורה אין ברייתא זו אלא פאראפראזה וצורה אחרת של הבאת דברי ר' שמעון במשנתנו, אשר ר' יצחק התאימה למשנת שבת ריש פכ"ד...". על המונח 'ברייתא בבליית' אצל אפשטיין ראו פרידמן, לאופיין של הברייתות, עמ' רא.

7 ראו במדור חילופי הנוסחאות לשורה 3.

8 מלשון הגמרא לעיל: "כאן בסכנת גוים, כאן בסכנת לסטים", לא ניתן להסיק שהסכנה הראשונה מתייחסת למשנה, שהיא המקור הראשון, והסכנה השנייה מתייחסת למקור השני (כלומר לברייתא), משום שסידור התירוץ קשור לשיקולים סגנוניים שאינם מעידים בהכרח על הנידון. ראו פרידמן, השוכר – הפירושים, עמ' 298, ומה שהביא שם בשם הר"ן. השוו לפרוש רש"י (צו ע"ב ד"ה הכי גרסינן וכו').

9 אמנם עיינו אזהרתו של ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' טו-טז) לגבי השימוש בכלל *lectio difficilior lectio potior*. והשוו בר-כוכבא, חג הפורים, עמ' עא-עב.

11 רש"י (צו ע"ב ד"ה הכי גרסינן) התמודד עם טיעון זה באומרו: "מדגרסי' ברישא: כל שכן דאושא מלתא, ולא גרסינן: מלתא דאושא בשבת, כדגרסינן בסיפא, מכלל דהא אושא דמילתא לאו אולולא דשבת קפיד אלא אסכנת נפשות".

(ב) [1] אמ' ליה אביי: במאי אוקימנא למתניתין... (ב) [2] חסורי מיחסרא והכי קתני...

קושיית אביי מבוססת על ההנחה שלפיה דברי ר' שמעון התייחסו לנאמר בסוף הקטע הקודם: "ובסכנה מכסן והולך לו". הנחה דומה היתה ככל הנראה מנת חלקם של אמוראים ארץ ישראלים מאוחרים: ר' אליעזר, ר' אבדימי ור' מנא, שפירשו את המקרה השני שאליו התייחס ר' שמעון: "וכן בנו", "בתינוק של סכנה" (ירושלמי י א, כו ע"א).¹² ברם הנחה זו אינה הכרחית. בפשטות, "דברי ר"ש מוסבים על הקטע 'מצאן צבתים או כריכות מחשיך עליהן ומביאן' והוא בא להשמיענו שאין צורך להחשיך עליהן, מפני שאפשר להביאן פחות פחות מד' אמות על ידי חבירו" (גולדברג, עמ' 271).¹³ ייתכן שקושייתו המלאכותית של אביי אינה אלא שאלה רטורית שמטרתה להקדים את התירוץ וההסבר בפסיקא (ב) [2]. בפסיקא זו הסבירו בעלי הגמרא¹⁴ "שר' שמעון מדבר בכל מקום וגם בסכנת לסטים, אבל לא בעניין הנזכר לפני כן, היינו בסכנת שמד, שהרי גם ההיתר של פחות מארבע אמות נוהג אף שלא בשעת הסכנה" (אלבק, פירוש המשנה, עמ' 443). לפי דרכם השתמשו בסגנון זה של 'חסורי מיחסרא', אך מסתבר ש"באמת אין הבבלי רוצה לחסר את המשנה" (אלבק, שם).¹⁵ והוא אך מבקש להודיע לנו את הפירוש הפשוט לדבריו של ר' שמעון – שהם אינם מתייחסים לסכנת גויים. יש בכוחו של הסבר זה להעמיד את שני הפתרונות ההלכתיים ('מוליכן פחות פחות מארבע אמות' ו'נותנן לחברו וחברו לחברו') על מישור אחד. הישג זה פותח את הדלת להשוואת שני פתרונות הלכתיים אלו ללא התחשבות באפשרות שהמקורות הספרותיים התייחסו למקרים שונים, כפי שהציע רבה. השוואה זו ערך בעל הגמרא בקטע הבא של הסוגיא.

חייל רומאי

12 ראו על כך להלן בפירוש הסוגיא הבאה.
 13 ואילו אלבק כתב: "אין ספק שר"ש מתיר, אפילו שלא בשעת הסכנה, ליתן התפילין לחברו וכו'" (השלמות ותוספות, עמ' 442-443). כלומר, דברי ר' שמעון נסבים אפילו על הדין העיקרי של המשנה, שמכניסן זוג זוג, וכפי שכתב אלבק בגוף פירושו למשנה: "המוצא תפילין רשאי למסרן לחברו וחברו לחברו, ואין אחד מהם מביאן ארבע אמות ברשות הרבים" (עמ' 122).
 14 הלבני (עמ' רנא, הערה 5) התלבט: "הגמרא או רבה?", אבל אפילו במקרה שבו נוסח התלמוד גורס את שמו של בעל ה'חסורי מחסרא' יש לחשוך אם אין מדובר בלשון סתם התלמוד המושג בפי האמורא, ובפרט כשמדובר באמורא רבא (אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 390, קבע שרבא הרבה להשתמש במתודה של 'חסורי מחסרא' ומנה את המקרה שלנו, בהתאם למה שקבע שם בעמ' 629, במקרה שבו יש לגרוס 'רבא' [אבל ראו שם, עמ' 157]). ראו פרידמן (האשה רבה, עמ' 433), שהעיר ש"מצאנו בכמה וכמה מקומות בש"ס דבורים של סתם התלמוד, המופיעים במקצת הנוסחים בשם רבא... והנה, כבר העירו כמה חכמים על דברי רבא בתלמוד שאינם של רבא האמורא הידוע, אלא רבא מאוחר – סבורא או גאון...". עיינו שם. אבל ראו כהן, רבינא, עמ' 141-142.
 15 אלבק ציין לכמה מן הראשונים שכתבו כך באופן כללי. אולם לאפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 595-670) יש גישה מנוגדת הרואה קושי מיוחד בתירוץ 'חסורי מחסרא'. אמנם פרידמן (השוחר – הפירושים, עמ' 299) כתב כנגד אפשטיין: "ברם מנין לנו שבעלי הגמרא ראו דוחק מיוחד בסוגיות חסורי מחסרא, יותר משאר תירוצים שנאמרו דרך אוקימתא ולא דרך פשט, שאף הם אמורים על דרך 'דחקינן?' וכמותם לא נמנעו בעלי התלמוד מלומר כל אותן סוגיות של חסורי מיחסרא". הלבני (עמ' רנב) צידד שבמקרה דגן המשנה אכן חסרה ("אמנם לא מטעם הסתירה שבין המשנה והברייתא, אלא שבמשנת רבי נשמטה בבא זו משום 'שלא רצו חכמים לגלותה"'): "מעשה י"ל שגם במשנה כאן היה במקור 'ובסכנה מכסן והולך, ואם אין לו במה לכסות (או שמתירא מפני הלסטים), מוליכן פחות פחות מארבע אמות...". ר"ש חולק עליהם ואומר (בסכנה) 'נותנן לחבירו וחבירו לחבירו' וכו'.

(ג) [1]-[2] במאי קמיפלגי? ... מר סבר ... ומר סבר

בקטע זה מושוים שני הפתרונות ההלכתיים ונבחנת מידת התאמתם למקרה המתואר במשנתנו. הסובר ש'פחות פחות מארבע אמות' עדיף, מסביר "דאי אמרת נותנן לחברו וחברו לחברו, אושא לה מלתא דשבת", ואילו הסובר ש'נותנן לחברו וחברו לחברו' עדיף, מסביר "דאי אמרת מוליכין פחות פחות מארבע אמות, זימנין דלאו אדעתיה וגזרינן גזירה פחות מארבע אמות אטו ארבע אמות". חשש זה הוא בבואה של הסוגיא בשבת קנג ע"ב, שם הוסבר חסרונו של פתרון 'מוליכין פחות מד' אמות' במילים הבאות: "דילמא אתי לאתויי ארבע אמות ברשות הרבים".